

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה צ • ג • תשפ"ה

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

התוכן

247	פתח דבר
249	נדב נאמן: תאריך עלייתו של חזקיהו למלוכה לאור הממצא האפיקרפי
267	אפרים (אפי) שהם־שטיינר: אירועי שנת תתקל"א (1171) בקלן – בין איגרת פדות לקריאה לסולידריות
289	מיכל עזיזה אוחנה: 'בנאות דשא' לר' שלמה אדהאן: ספרות הנהגות ומוסר ומעברי ידע בעת החדשה המוקדמת
315	ירון הראל: יחסו של הרב יוסף חיים מבגדאד (ה'בן איש חי') למפעלה של חברת 'כל ישראל חברים'
347	ענת קדרון ואודי כרמי: בין ה'יוניון ג'ק' למנורת שבעת הקנים: סיפורו של 'מנורה קלאב' בירושלים
	תגובות
373	אברהם פרנקל: לביאור כתובת המקווה בוורמייזא
379	נטע בודנר ואריאלה להמן: כתובת המקווה בוורמס בהקשרה התרבותי הרחב
	ספרים ודברי ביקורת
385	דוד סורוצקין: מוסדות הקהילה היהודית ותהליכי המודרניזציה: מיץ כמקרה־מבחן (Jay R. Berkovitz, <i>Law's Dominion: Jewish Community, Religion, and Family in Early Modern Metz</i>)
397	הלל כהן: טנטורה: לזכור ולא לשכוח (אלון קונפינו, חוף טנטורה: חורבנו של כפר פלסטיני)
405	יובל דרור: האוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים למדינה (יפעת וייס ועוזי רבהון [עורכים], תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: מדינת הלאום וההשכלה הגבוהה)
411	מספרות המחקר
XVII	תקצירים באנגלית

אירועי שנת תתקל"א (1171) בקלן – בין איגרת פדות לקריאה לסולידריות

מאת אפרים (אפי) שהם־שטיינר

'הילד איננו ואני אנא אני בא'
לע"נ בננו האהוב סמ"ר יובל שהם ז"ל
שפדיון השבויים פעם בליבו
עד שנפל בקרב בעזה, כ"ח בכסלו תשפ"ה

מעטות הן הפעמים בחייו של חוקר, במיוחד חוקר של חברת עבר, שהנושא המחקרי שבו הוא עוסק מקבל תפנית רלוונטית, ומאורעות זמנו ונושאי מחקרו מתערים אלה באלה מעבר לנטיות הלב ולמשיכה המחקרית. בחודשים האחרונים, תוך כדי השלמת מחקר על הקהילה היהודית של קלן (Köln) בימי הביניים, עסקתי ב'ספר זכירה' לר' אפרים בן יעקב מבון (Bonn), חיבור המתאר בין השאר את מאורעות מסע הצלב השני באזור קלן, וכן שורה של אירועים מימי חייו של המחבר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה. בשלהי קיץ תשפ"ג בחנתי סוגיה אחת הנזכרת בספר והיא תידון במאמר זה: התגייסותה של קהילת קלן כקהילה הראשונה באזור הריין התחתון (Niederrhein) לפדות ממאסר שני סוחרים יהודים מצפון צרפת שנטען כלפיהם שעשו שימוש במטבעות מזויפים בשוק של קלן בשנת תתקל"א (1171).

תוך כדי העבודה על המאמר התרגשה ובאה לעולם המלחמה שפרצה בהפתעה בשבת, שמיני עצרת תשפ"ד (7 באוקטובר 2023). נכון לכתובת שורות אלה המלחמה עדיין

* מאמר זה בא לעולם בעיצומה של מלחמת 'חרבות ברזל' בשנים תשפ"ד–תשפ"ה. אני מודה לחברי אביטל דוידוביץ'–אשד ודודו רוטמן, שלמרות טרדות המלחמה ועיסוקם המתמיד בצורכי ציבור מצאו זמן ויישוב הדעת לקרוא את המאמר ולהעיר הערות מועילות. אני מודה לשני הקוראים האנוניים שהעירו על המאמר מטעם מערכת 'ציון'; הערותיהם ותובנותיהם סייעו בידי לברא טעויות, להעמיד דברים על דיוקם ולחדד את הטעון חידוד. במאמר משוקעות גם תובנותיו של ידידי פיטר ש' לנרד שעזמו לימדתי סמינר שכותרתו 'אירוע ופיוט' על עיבודן של טראומות לפיוטים ולכתיבה היסטוריוגרפית, באוניברסיטת בן-גוריון בשנת תשפ"ג. בעת עבודת ההגהה על המאמר נפל בננו אהובנו סמ"ר יובל שהם ז"ל בקרב בג'באליה שברצועת עזה. במקור הוקדש המאמר לזכרו המבורך של פרופ' רוברט חזן ז"ל, שנפטר במהלך העבודה על המאמר ומחקריו מוזכרים בו. לאור האסון הכבד שפקד אותנו בחרתי להקדיש את המאמר לזכרו של יובל ז"ל. המאמר נכתב בסיוע מענק מן הקרן הלאומית למדע, ISF 2405/19. ההפניות ל'ספר זכירה' במאמר הן למהדורת הברמן, להלן, הערה 1.

בעיצומה, יותר משמונה מאות מאנשי כוחות הביטחון נפלו בה, ומדינת ישראל קברה כאלף מאה וארבעים חללים אזרחים: נשים, גברים, ילדים, תינוקות וקשישים, שנרצחו באותו יום מר ונמהר. מאות מאזרחי המדינה נחטפו ונפלו בשבי ארגוני הטרור חמאס והג'יהאד האסלאמי ברצועת עזה, ונכון לכתיבת שורות אלה כמה עשרות מהם, חיים ושאינם בין החיים, טרם שוחררו. וכך, באחת, הפך הדיון בשאלת ההתגייסות הקהילתית והעל־קהילתית לפדיון שבויים, הגדונה בטקסט הימי ביניימי ובמאמר, מדיון אקדמי־מחקרי לסוגיה אקטואלית המהדהדת בעולמו של החוקר, והמחשבות נודדות בין העבר הקשה להווה הנורא. מאמר זה אינו מבקש להשוות בין האירועים וגם לא למתוח קווים מקבילים בין קהילה או קהילות יהודיות בימי הביניים למדינה ריבונית במאה העשרים ואחת, למעט ציון מחויבותה והתמדתה של הקהילה הימי ביניימית לפדיון שבויים ותקווה שהתגייסות זו תשמש השראה למקבלי ההחלטות בהווה.

במאמר זה ברצוני להאיר את התנהלותה המרתקת והנחושה של קהילה אחת, הקהילה היהודית של קלן במאה השתים עשרה, לנתח את מאפייני התגייסותה למען פדיון שבויים ואסירים ולבחון לעומק את המקור הספרותי המתעד את המאמץ הזה. ייתכן שהטקסט הגדון שיקף מאמץ לפאר את יוזמת הקהילה, שכן מאמציה לפדיון השבויים והאסירים עלו יפה ופרנסיה ביקשו לתת פומבי לכך.

א. מבוא: עיון קצר ב'ספר זכירה'

'ספר זכירה' שחיבר ר' אפרים בן יעקב מבון (בלשונו: בונא) הוא אחד המקורות העבריים החשובים ביותר שיש בידינו להיכרות עם המאורעות הדרמטיים שאירעו ליהודי אשכנז במאה השתים עשרה.¹ מחברו, מלקטו ועורכו של הספר, ר' אפרים, נולד בבון בשנת 1132 (ד' תתצ"ג) לאביו ר' יעקב בן קלונימוס. המידע הביוגרפי הידוע לנו על חייו של ר' אפרים סוכם בידי א"מ הברמן במבוא ללקט פיוטיו ולמהדורה של 'ספר זכירה', שראתה אור לפני כיוכל שנים, ואין זה המקום לחזור על הדברים.² מסיכומי עולה, כי אף שמוצאו של ר' אפרים בעיר בון הוא סבב לא מעט באזור הריין התחתון, מרחב שניתן לתחמו בגבולות הארכיבישופות של קלן (בלשונו: קולוניא), שנכללה באימפריה הרומית הקדושה. ר' אפרים חי גם בעיר הולדתו בון אך גם בעיר קלן, ועל פי עדותו התגורר תקופה מסוימת גם בעיר נוֹיֶס (Neuss, בלשונו: נוֹשָא), על גדתו המערבית של נהר הריין, כארבעים קילומטרים מצפון־מערב לקלן.

העיקרון המאחד של החיבור, המובע בפתיח הפיוטי שבראשו, נובע מן הצורך לזכור ולהזכיר את המאורעות הקשים שאירעו ליהודים באשכנז בימי חייו של המחבר.

1 ר' אפרים ב"ר יעקב, ספר זכירה: סליחות וקניות, מהדורת אברהם משה הברמן, ירושלים תש"ל, עמ' 7–13.

2 א"מ הברמן (מהדיר), פיוטי ר' אפרים בר' יעקב מבונא, ירושלים–תל אביב תשכ"ט; ספר זכירה, שם. עוד על ר' אפרים ראו: Robert Chazan, 'Ephraim ben Jacob's Compilation of Twelfth-Century Persecutions', *Jewish Quarterly Review*, 84 (1994), pp. 397–416.

אַחֲרָיִם שְׁמַעֲלִי; וְהַחֲזִיתִי, וְאַסְפְּרָה.³ עֵינֵי הַגִּזְרָה
 אֶכְתּוּב סֵפֶר זְכִירָה / פְּקֻדֹת מִקְרָה הַגִּזְרָה
 רַעָה וְצָרָה שֶׁהִקְרָה / יֵתֶר פְּלִיטָה הַנִּשְׁאָרָה⁴
 מִגִּזְרָה הָרִאשׁוֹנָה הַמֶּרָה / בְּרוּךְ יִי נֶאֱמָרָה
 יַעֲזֹר קִמְנוּ לְזִכְרָה / בְּרַחֲמֵי יִנְקֻמְנוּ בְּמִהְרָה
 מִשׁוֹפְכֵי דָמֵינוּ לְעֶכְרָה / וַיִּבְנֶה בֵּית הַבְּחִירָה בְּצִיּוֹן הָעִירָה
 תִּכְתּוּב זֹאת לְדוֹר אַחֲרֹן / לִתְּתֵי הַיְלָה וְרוֹן / לְאֵל אֲדִירִירוֹן.

חרוזים אלו פותחים את 'ספר זכירה' ומספקים מעט מידע על מניעיו של הכותב: להשאיר עדות על המקרים והצרות שפקדו את דורו, בניהם ובנותיהם של שורדי המאורעות במסע הצלב הראשון בשנת ד'תתנ"ו ('גזרה הראשונה'). שימור זכרה של הגזרה נתפס בעיניו כערובה לנקמת האל בעושי הרעה ולגאולה העתידית.⁵

בניגוד לכרוניקות העבריות המתארות את אירועי שנת ד'תתנ"ו (1096), שנחקרו לעומק ואף זכו למהדורה מדעית מלאה, 'ספר זכירה' של ר' אפרים לא זכה עד היום למרבה הפלא למהדורה מדעית וגם לא לשימת לב מחקרית רבה.⁶ החיבור מצוי לפנינו בכמה כתבי יד. המוקדם שבהם נמצא בספריית הבודליאנה שבאוקספורד.⁷ ניתן לחלק את 'ספר זכירה' לשני חלקים מובחנים. החלק הראשון עוסק במובהק באירועי מסע הצלב

3 הציטוט המקראי מאיוב טו, יז.

4 הביטוי שארית הפליטה מקורו במקרא: דברי הימים א' ד, מב.

5 על אופייה של תפיסת הגאולה האשכנזית כגאולה נוקמת ראו: ישראל י' יובל, שני גוויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס, עמ' 108–150, ובמיוחד עמ' 109–123.

6 מהדורה של הכרוניקות ראתה אור בשנת 2005 כחלק מן הסדרה *Monumenta Germaniae Historiae* (MGH). ראו: Eva Haverkamp, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während des Ersten Kreuzzugs* (*Monumenta Germaniae Historica: Hebräische Texte aus dem Mittelalterlichen Deutschland*, 1), Hannover 2005. מחקרים רבים דנו במאורעות 1096 המתוארים בכרוניקות ולא אמנה אותם כאן. בימים אלה ממש עמלה פרופ' אווה הוורקמפ, שהוציאה לאור את הכרוניקות העבריות על שנת תתנ"ו, על מהדורה מוערת של 'ספר זכירה'. גם מהדורה זו תראה אור בקרוב במסגרת אותה הסדרה.

7 הטקסט מופיע בספר זכירה, עמ' 36–40 (שורות 430–490). כתב היד הימי ביניימי שעליו מבוססת מהדורת 'ספר זכירה' של א"מ הברמן הוא: Ms. Bodleian. heb. d. 11 (קטלוג נויבאוואר, מס' 2797). זהו כתב יד בכתביה אשכנזית מן המאה הארבע עשרה והוא מכיל כמה וכמה חיבורים ובהם 'ספר זכירה'. הסיפור העומד במרכז המאמר נמצא בעמ' 245–246a בכתב היד. כתב יד זה אינו זמין באתר 'כתיב' בספרייה הלאומית. לצורך מחקר זה נעזרתי בסריקה שהומינה עבורי ד"ר אהובה ליברלס-נוימן בעת ששהתה לצורך מחקר בספריית בודליאנה בקיץ 2023 ועל כך נתונה לה תודתי. העתקה מאוחרת של 'ספר זכירה', מעשה ידי אליעזר זוסמן מזריטש במאה התשע עשרה, יחד עם כרוניקות אחרות, ראו בכ"י Ms. Montefiore Library, London, Ms. 475. ההעתקה של הסיפור הנמצא במוקד מאמר זה: שם, עמ' 88–99. ראו סריקה באתר 'כתיב', עמ' 11: <https://tinyurl.com/47t8dpne>. אין הבדלים בין שתי הגרסאות.

השני (1146–1147), והוא מבוסס בין השאר על זיכרונותיו האישיים של ר' אפרים.⁸ בסיומו של חלק זה הוא כותב:

נחסל ספר הזכרונות דברי הימים / ויתברך הצור תמים / אדון מלא רחמים
ואותי אפרים הצעיר יחבירה / בכל נחמה בתורה / אמן ואמן⁹

לאחר מילים פיוטיות אלה, שנועדו לחתום את חלקו של החיבור המתאר את השלב המוקדם, נוספו לחיבור סקירות בעלות אופי של כרוניקה על אודות אירועים המאחרים למסע הצלב השני. מועדי הוספת הערכים ונסיבות כתיבתם אינם ברורים כל צורכם, אך נראה בבירור שר' אפרים בן יעקב הוא מחברם ובכמה מן המקרים אף חתם על הדברים בסופו של כל תיאור (כמו בסיפור שבו עוסק מאמר זה).¹⁰ במובן זה עונה 'ספר זכירה' על הגדרת 'הספר הפתוח' המאפיינת לא מעט חיבורים אשכנזיים בני הזמן.¹¹ לא ברור אם תיאורי האירועים הללו נכתבו לפי סדר התרחשותם ונוספו לחיבור המקורי בהדרגה או נכתבו כולם 'בהעלם אחד', מזיכרונות של המחבר, כשהיה אדם בוגר. זו רשימת האירועים שאותם בחר לסקור ר' אפרים בחיבורו:

(א) גזרת בלויש (בלואה, Blois), ד' תתקל"א (1171).¹²

(ב) אירועי עלילת הדם בבופֶרֶט (Boppard), ד' תתק"מ (1180).

(ג) האלימות נגד היהודים באנגליה בשנים 1189–1190: (1) בעת הכרתו של ריצ'רד

8 במהדורתו הקפיד א"מ הברמן לחלק בין החטיבה ב'ספר זכירה' העוסקת לדעתו רק במאורעות מסע הצלב השני, לבין יתר החיבור, העוסק בגזרות ובאירועים שונים מן השנים 1147–1195.

9 ספר זכירה, עמ' 29 (שורות 272–275).

10 ראו: שם, עמ' 40, שורה 490.

11 ראו: Daniel Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*, Ivan G. Marcus, *Sefer*: וראו גם: Jerusalem–Los Angeles 2013², esp. pp. 224–438 *Hasidim and the Ashkenazic Book in Medieval Europe*, Philadelphia 2018, pp. 13–30

12 על פרשייה זו נכתב רבות. ראו: שלום שפיגל, 'מפתגמי העקידה: שרופי בלויש והתחדשות עלילות הדם', ספר היובל למרדכי קפלן למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תשי"ג, חלק עברי, עמ' רסו–רפז; Robert Chazan, 'The Blois Incident of 1171: A Study in Jewish Intercommunal Organization', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 36 (1968), pp. 13–31; David Wachtel, *The Ritual and Liturgical Commemoration of Two Medieval Persecutions*, MA Thesis, Columbia University, New York, 1995; Susan Einbinder, 'Pucellina of Blois: Romantic Myths and Narrative Conventions', *Jewish History*, 12 (1998), pp. 29–46; eadem (ed. and trans.), 'The Jewish Martyrs of Blois', *Medieval Hagiography: An Anthology*, ed. Thomas Head, New York 2000, pp. 537–560; eadem, *Beautiful Death: Jewish Poetry and Martyrdom in Medieval France*, Princeton 2002, pp. 45–96; Kenneth Stow, *Jewish Dogs: An Image and Its Interpreters*, Stanford, CA 2006, pp. 99–109, 198–202; Kirsten A. Fudeman, *Vernacular Voices: Language and Identity in Medieval French Communities*, Philadelphia–Oxford 2010, pp. 61–88

לב הארי בשנת ד' תתק"ן (1190); (2) פרשת הטבח בירוק (אברוק, Eboracum) בו' בניסן ד'תתקנ"א (6 במרס 1191).¹³

- (ד) הגזרה בכרי (Bray) שבצפון צרפת בשנת ד' תתקמ"ו (1186).
- (ה) המעשה מקולוניא (Cologne) בשנת ד' תתקל"א (1171), שבו יתמקד מאמר זה.
- (ו) עדויות על נפילת ירושלים בידי המוסלמים בשנת ד' תתקמ"ז (1187).
- (ז) הגזרה נגד יהודי נויס (נושא, Neuss) בשנת ד' תתקמ"ו (1186).
- (ח) התקפות על יהודים באוסטריה (Oestreich) בשנת ד' תתקנ"ו (1196).
- (ט) מאורעות דמים נגד יהודי שפייר (Speyer) באותה שנה.¹⁴

לנוכח היעדרו של סדר כרונולוגי, הדעת נוטה יותר לטענה שהתיאורים נכתבו 'בהעלם אחד', מזיכרוננו של המחבר. לגבי אחד מן האירועים מספר ר' אפרים, כי אף שלא היה עד ישיר, הוא אירע לתושבי העיירה נויס בעת שהתגורר בה.¹⁵ פרשייה זו זוכה ב'ספר זכירה' לא רק לפירוט קפדני אלא גם לציון כל הרוגי האירוע בשמם, בניגוד לאירועים אחרים בספר. סביר להניח שהיכרותו של המחבר עם הנרצחים וקרבנותו אליהם עמדה להם ולזיכרונם.

החיבור אינו כולל מאורעות שאירעו לאחר שנת 1196–1197 (ד' תתקנ"ז). אין לדעת מדוע הפסיק המחבר המלקט לעדכן את הקובץ, אך ברור שסיים את כתיבתו, שכן בסיומו

13 פרשיות אלה נזכרו על אף ריחוקן הגאוגרפי מאזור מגוריו של ר' אפרים, ככל הנראה משום שידועות על אודותיהן הגיעו לעיר המסחר קלן.

14 היו שראו באירועים הללו את הסיבה שבגינה עקר ר' יהודה החסיד מעיר הולדתו שפייר לעיר רגנסבורג. ואולם, כבר תא-שמע הצביע על כך שאין לקשור בין נדודי החסיד לרגנסבורג לאירועים הנזכרים ב'ספר זכירה'. ראו: ישראל מ' תא-שמע, 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית של ימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ה, עמ' 224–253, ובמיוחד עמ' 250–253. וראו גם: אפרים שהם-שטיינר, 'משפייר לרגנסבורג: נדודי משפחת החסיד מחבל הריין (Rhine) לחבל הדונאו (Donau) – מבט חדש', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 176–149.

15 בעיר זו התרחש ביום שני, ז' באדר א' תתקמ"ו (1186), מאורע אנטי-יהודי חמור שעלה בחייהם של יהודים מתושבי המקום. ר' אפרים ניצל מן האירועים בשל היעדרותו מנויס בעת התרחשותם. בסיומה של סקירת אירועים זו כותב ר' אפרים בנימה אישית: 'וברוך אלוהי ישראל אשר פדה נפשי מניסיון וביזיון כי אני הייתי דר בנושא, ובאתי ג' ימים לפני הרעה לקולוניא. אך נפסדתי הרבה מהוני, יוצרי ימלא חסרוני, אמן. אפרים בן יעקב יליבה. וסליחות ו"חטאנו" יסדנו על זה' (ספר זכירה, עמ' 40–41, שורות 509–534). הפרשייה בנויס הסתיימה כשגופות היהודים שהוצאו להורג באכזריות, באמצעות שבירת גופם בגלגלי עגלות מחוץ לעיר, הורדו מן הגלגלים שעליהם הוקעו בי"ז באדר ב' באותה שנה. על השימוש בשיטות מעין אלה להוצאות פומביות להורג ראו: Mitchell B. Merback, *The Thief, the Cross and the Wheel: Pain and the Spectacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe*, Chicago 1999, pp. 69–125. על העיר נויס ויהודיה ראו: Stefan Rohrbacher, 'Die jüdische Gemeinde in Neuss', *Geschichte in Gesichtern: Bildnisse Neusser Juden aus dem Fotoatelier Kleu 1935–1941 (Katalog zur Ausstellung im Stadtarchiv Neuss 15. März bis 9 Juni 2007)*, eds. Jens Metzdorf and Stephan Rohrbacher, Neuss 2008, pp. 21–56.

של החלק השני של הספר נמצאת החתימה הקצרה: 'ה' ינחמנו בכפליים / בנחמת ציון וירושלים אמנ'.¹⁶ שנת פטירתו של ר' אפרים אינה ידועה בוודאות, אך לנוכח הפסקת עדכוננו של 'ספר זכירה' אחרי שנת 1196–1197 סביר שר' אפרים, שכבר היה אדם מבוגר בן למעלה משישים, נפטר סביב שנת 1200.¹⁷

במאמר להלן אני מבקש ליישם מודל מחקרי שהציע ג'רמי כהן לפני כמעט שני עשורים בספרו על הכרוניקות העבריות המתארות את אירועי שנת תתנ"ו (1096).¹⁸ כהן הציע קריאה חדשה, ספרותית וביקורתית, בכרוניקות העבריות שנכתבו במאה השתים עשרה ותיארו את אירועי אביב-קיץ 1096 בקהילות חבל הריין. לדבריו, יש לבחון את נקודת המבט של דור הניצולים. כהן גם חשף את הרובד הביקורתי החבוי בטקסטים על אודות מעשי קידוש השם המתוארים בכרוניקות. מקריאה שטחית עולה שהטקסטים ביקשו להאדיר את שמם של מקדשי השם. ואולם כהן הצביע על הדרכים שבאמצעותן התמודדו הקהילות שבקרבתן התעצב הסיפור ההיסטורי על מאורעות תתנ"ו עם מעשי ההרג הרבים. הוא הראה כיצד התמודדו כותבי הכרוניקות עם קריסתה של מערכת ההגנה של הפריבילגיות, עם מעשי קידוש השם, עם הטענות כלפי שמאי, עם תחושת הסתר הפנים ועם הצורך היהודי להתכתב עם הסיפור הצלבני שהתעצב באירופה בתקופה זו.¹⁹

אחד החידושים המתודולוגיים שהציע כהן היה לראות את הכרוניקות העבריות בהקשר הספרותי הרחב של כתיבה נרטיבית היסטורית באירופה של המאה השתים עשרה. הקשר זה אפשר לחשוף רבדים מוכמנים במקורות ופתח פתח לאפשרויות פרשניות חדשות. כמה מן האפשרויות הללו היו פרשנויות חתרניות, ששיקפו את ריבוי הקולות בקהילות שבתוכן נוצרו. מקצת ההסברים הללו נעלמו מעיני הדורות הבאים אף שהם שימרו את הכרוניקות וקראו בהן.

דומה בעיני שהמודל שהציע כהן כוחו יפה גם לטקסטים שחיבר ר' אפרים ב'ספר זכירה', שגם הם לא רק מתארים אירועים שהתרחשו במאה השתים עשרה אלא אף הועלו על הכתב במהלכה. גם 'ספר זכירה' על שני חלקיו הוא אפוא תוצר של הכתיבה

16 ספר זכירה, עמ' 44 (שורות 589–590).

17 אין בידינו מחקרים דמוגרפיים ספציפיים על אודות יהודי גרמניה בשלהי המאה השתים עשרה, אך מחקרים כלליים מצביעים על כך שגברים ממעמד עירוני או אציל חיו בממוצע עד גיל 60–65. ראו: Henry Oliver Lancaster, *A Study in the Demography, Statistics, and History of World Mortality*, New York 1990, p. 8.

18 Jeremy Cohen, *Sanctifying the Name of God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade*, Philadelphia 2004.

19 על היחס בין הסיפור הכרוניקאי העברי לסיפור הצלבני ראו: איבן ישראל מרקוס, 'מ"דאוב וולט" ועד "רצון הבורא": אידאולוגיות דתיות קיצוניות ומציאות היסטורית בשנת תתנ"ו ואצל חסידי אשכנז', יהודים אל מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, בעריכת יום טוב עסיס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 92–100. על היחס בין הסיפור של הכרוניקות על תתנ"ו ובין סיפורי קדושים מקומיים ראו: Eva Haverkamp, 'Martyrs in Rivalry: The 1096 Jewish Martyrs and the Theban Legion', *Jewish History*, 23 (2009), pp. 319–342.

ההיסטוריוגרפית של מאה זו.²⁰ אני מבקש להציע, שיש לקרוא את 'ספר זכירה' על רקע העולם התרבותי והדתי של המחבר וקהלו, שבו הוא שזר רמזים לפסוקי מקרא, לסיפורי המקרא ולמדרשים מוכרים שהדהדו בעולמו כמו גם בעולמם של קוראיו ושומעיו. באמצעות כתיבת הרמזים הללו תיאר המחבר את האירועים בצורה רבודה, המאפשרת לקוראים קשובים לגלות בין השיטין את הרמזים הרעיוניים שפיזר הכותב וכן ידיעות על אורחות חייהם של היהודים ועל חיי שכניהם הלא־יהודים. כשם שכהן קרא את הכרוניקות של תתנ"ו ודלה מבין השיטין משמעויות כמוסות, אף כותב שורות אלה מבקש לעשות כן לגבי 'ספר זכירה' של ר' אפרים מבון.

לשם הדגמה של מהלך זה אבקש לדון באירוע אחד משלל האירועים הנסקרים בחלקו השני של 'ספר זכירה'. גם קוראי חיבור הזה היו צריכים להשלים את הפערים, לפענח את השתיקות, לחזור אל אבני הפסיפס שמהן הורכב התצרף של הסיפור, ולכונן באמצעותם את מכלול פרטי הסיפור, ובכללם אלה שרק נרמזו בו. אף אבקש להציע, שהכותב משמש שופר לקהילה של קלן, שביקשה לשמר את זכר היחלצותה למענם של היהודים שנאסרו בה בשנת 1171, ולהראות כיצד הצליחה הקהילה המקומית לפדות אסירים, שולל פעילותה היו נפגעים קשות, באמצעות נחישות, יצירתיות והפעלת מגוון של כלים.

ב. אירועי שנת 1171 בקלן

בתוך רשימת האירועים שהביא ר' אפרים ב'ספר זכירה', שאירעו במהלך יובל השנים שבין סיומו של מסע הצלב השני ב־1147 לשנת 1197, מופיע מקרה שהתרחש בקלן בשנת ד'תתקל"א (1171).²¹ כמו יתר התיאורים בחלק זה, גם כאן מסופר כיצד התרגשה ובאה על יהודים צרה מסכנת חיים. ואולם, אין הוא מספר על קבוצה גדולה של יהודים או על גורלה של קהילה שלמה, כמו יהודי בְּלוֹאֶה (Blois), יוֹרְק (York, Eburacum) או נוֹיֶס (Neuss), אלא על שני אנשים בלבד. כמו כן, בניגוד לרוב האירועים הנסקרים בחיבור, שהסתיימו בהרג של יהודים, האירועים בקלן הסתיימו באופן חיובי והיהודים שניצבו בפני סכנת מוות הצליחו להינצל ממנה בזכות התגייסות מהירה ורבת תושייה של אחיהם. הטקסט שלפנינו מנוסח על דרך 'איגרת הצלה' והוא עושה שימוש בהרמזים מקראיים ומדרשיים המקפלים בתוכם פיסות מידע היסטוריות מוכמנות וקולות שונים ומגוונים, המעשירים את הבנתנו ביחס לאירועים שהתרחשו בקלן בשנת 1171. בטרם נבחן וננתח את האירועים, וכדי לעמוד על מלוא הקשרם ומשמעותם, עלינו להקדים ולתאר את הקהילה היהודית של קלן במאה השנים עשרה.

20 על הכתיבה ההיסטורית של המאה השנים עשרה והדרך שבה יש לפענח אותה ראו חיבורו של קארל מוריסון, שגם השפיע על הדרך שבה התבונן כהן בכרוניקות של שנת ד'תתנ"ו (1096): Karl F. Morrison, *History as Visual Art in the Twelfth Century Renaissance*, Princeton 1990.

21 ספר זכירה, עמ' 36–39 (שורות 430–490).

1. הקהילה היהודית של קלן

הקהילה היהודית בקלן הייתה ותיקה ומבוססת, ובמחצית השנייה של המאה השתים עשרה היא מנתה כמה מאות נפשות. רבים מיהודי העיר התגוררו במה שיהיה לימים הרובע היהודי. רובע זה שכן בליבו של האזור העירוני, בסמוך לשווקיה התוססים של העיר, בתחומיה של הפרוכה הכנסייתית של לורנציוס הקדוש (Laurenzpfarre). נוכחות יהודית בקלן מתועדת כבר בתקופה הרומית, ברבע הראשון של המאה הרביעית לסה"נ.²² בהתבסס על מיקומו של הרובע היהודי בעיר בימי הביניים, בלב האזור העירוני שהיה מוקף חומות בתקופות הרומית והקרולינגית, ובסמיכות לאזור הנמל הרומי הישן (שלימים הפך לפרוור הקרולינגי של העיר בתוככי החומה הימית בימינו), סביר שיהודים חיו בעיר כבר בתקופה הקרולינגית, אף שאין בכתובים עדויות ישירות לכך.²³ כמו כן, אין ודאות שהנוכחות היהודית בקלן התקיימה ברציפות מן התקופה הרומית דרך התקופה הקרולינגית ועד למאות המתועדות יותר.²⁴ עם זאת, סביר מאוד שעם התבססות השושלת האוטונית באימפריה הגרמנית (במאה

22 על ההיסטוריה של קלן בתקופה הרומית ראו: Werner Eck, *Köln in Römischer Zeit: Geschichte einer Stadt im Rahmen des Imperium Romanum* (*Geschichte der Stadt Köln*, 1), Köln 2004. יהודים נזכרים בחיבור זה בעמ' 324, 629, 778 ובהערות שם. וראו גם: idem, 'The Jewish Community in Cologne from Roman Times to the Early Middle Ages', *Judaea-Palaestina Babylon and Rome: Jews in Antiquity*, eds. Benjamin Isaac and Yuval Shachar, Tübingen 2012, pp. 249–259.

23 Rainer J. Barzen, 'Medinat Magenza as a Jewish "Neighbourhood" and a Jewish "Urban Center": Between Topography and Geography', *The Jewish Neighborhood: Special Issue of the Journal Michael*, eds. Isaac J. Lifshitz and Simcha Goldin, Tel-Aviv 2025, pp. 23–48. אני מודה לידידי ריינר יוזף ברצן ולעורך הקובץ ד"ר יצחק יוסף ליפשיץ שהואילול לחלוק עימי את גרסת מאמרו של ברצן עוד בטרם ראה את אור הדפוס.

24 נושא רציפותו של היישוב היהודי בקלן מן התקופה הרומית אל ימי הביניים שנוי במחלוקת עמוקה שידעה גם שעורריות תקשורתיות. בשנת 2012 טען הארכאולוג ד"ר סוון שוטא כי יסודות בית הכנסת ברובע היהודי של קלן קדומים מאוד והממצא הארכאולוגי שנחשף במקום מצביע על רציפות יישובית מן התקופה הרומית אל תוך ימי הביניים המוקדמים ועד לשיאם של ימי הביניים. דבריו עוררו מחלוקת קשה והביאו לפיטוריו של שוטא. לטענתו של שוטא ראו: Sven Schütte and Marianne Gechter, *Von der Ausgrabung zum Museum – Kölner Archäologie zwischen Rathaus und Praetorium: Ergebnisse und Materialien*, Köln 2012, pp. 99–109. פרשייה זו ראו: אפרים שהם-שטיינר, 'אריות ונחשים: עיטורי בית הכנסת בקלן בימי הביניים וההתנגדות להם', ציון, פ (תשע"ה), עמ' 175–206, ובפרט עמ' 179, הערה 8. מאז התפרסמו כמה וכמה מאמרים שביקשו לסתור את קביעתו של שוטא. ראו: Sebastian Ristow, 'Judentum und Christentum in Spätantike und Frühmittelalter im Deutschsprachigen Raum aus Archäologischer Sicht', *Das Altertum*, 59 (2014), pp. 241–262. קלימן המנוחה וסבסטיאן ריסטוב: 'Köln und das frühe Judentum nördlich der Alpen: Kontinuität, Umbruch oder Neubeginn?', *Beiträge zur rheinisch-jüdischen Geschichte*, 9 (2019), pp. 9–38. מאמר זה עוסק בשאלת רציפותו

העשירית) ומינויו של ברונו (Bruno), אחי הקיסר אוטו הראשון (Otto I), לתפקיד הארכיבישוף של קלן, כבר הייתה בעיר נוכחות יהודית מבוססת.²⁵ הקיסר אוטו מילא את ידי אחיו הארכיבישוף לגבות את המיסים מן היהודים ולהיות האחראי לשלומם ולביטחונם, בהעדיפו את הארכיבישוף על פני הדוכס המקומי של לותרינגיה.

במהלך המאה האחת עשרה אנו שומעים על קיומו של בית כנסת בקהילה זו (אף שאיננו יודעים אל נכון את תאריך הקמתו).²⁶ במאה השתים עשרה נחפר בחצר בית הכנסת מקווה טהרה מפואר.²⁷ הקהילה בקלן נפגעה קשות בפרעות שהתרגשו על היהודים בחבל הריין בעת מסע הצלב הראשון (1096). למרות מאמצים גדולים מצד הארכיבישוף הרמן השלישי (Herman III) להציל את היהודים מן ההמון הצלבני המוסת, יהודי העיר שפוננו ממנה למקומות מסתור ומגן ברחבי הארכיבישופות נרדפו בידי האספסוף הצלבני, נרצחו, והיו מהם שקידשו את השם בכמה מוקדים ברחבי הנחלה הארכיבישופית (הכרוניקות מונות את קסנטן, גלדרן, מורס, נויס, וופלינגהפן, אלטנהר וקארפן כמקומות שאליהם נמלטו יהודי העיר).²⁸

למרות הטראומה הקשה והנפגעים הרבים השתקמה הקהילה במהירות רבה יחסית ובמהלך המחצית הראשונה של המאה השתים עשרה גדל מספרם של היהודים בעיר. גידול זה נבע הן מריבוי טבעי והן מהגירה מתמשכת אל העיר במהלך תקופה זו. בדיקה של שמות המוצא (herkunftsamen) של יהודי העיר במסמכים העירוניים מן המאה השתים עשרה, שערך קלאוס קונו (Kalus Cuno), מלמדת על גידול זה כמו גם על מקומות המוצא השונים של יהודים שנהרו לקלן והתיישבו בה.²⁹ מקצת היהודים היגרו ממקומות קרובים כמו הערים אאכן (Aachen), דירן (Düren), קובלנץ (Koblenz) וטריר (Trier) ומאזור וסטפליה. אחרים הגיעו לעיר ממקומות רחוקים יותר, כמו פרנקפורט (Frankfurt) ואזור הסן (Hessen) בדרום, הנובר (Hannover) בצפון מערב, תורנינגיה (Thuringia)

של היישוב היהודי בקלן לאור פרשנות הממצא הארכאולוגי בחפירות הרובע היהודי. המחקרים מטילים ספק באפשרות ששאלה זו תוכרע מן הממצא הארכאולוגי שנתגלה באזור זה.

25 Matthias Schmandt, *Judei, cives et incole: Studien zur jüdischen Geschichte Kölns im Mittelalter (Forschungen zur Geschichte der Juden, A11)*, Hannover 2002, pp. 9–12. וראו גם: שהם-שטיינר (לעיל, הערה 24), עמ' 175–206 ובמיוחד עמ' 179–181.

26 Julius Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden in fränkischen und deutschen Rieche bis zum Jahre 1273*, Berlin 1902, pp. 62–63, §145.

27 Neta Bodner, 'Romanesque Beyond Christianity: Jewish Ritual Baths in Germany in the 12th and 13th Centuries', *Jewish Studies Quarterly*, 28 (2021), pp. 369–387. וראו גם: נטע בודנר ואריאלה להמן, 'כתובת הקדשה של מקווה הטהרה בוורמס משנת 1185/6, ציון, פח (תשפ"ג), עמ' 7–40.

28 Robert Chazan, 'The Deeds of the Jewish Community of Cologne', *Journal of Jewish Studies*, 35 (1984), pp. 185–196. ובמיוחד עמ' 187.

29 Klaus Cuno, *Namen Kölner Juden*, Köln 1974. חיבור זה הוא תקציר של המסקנות מעבודה לתואר מוסמך של קלאוס קונו. אני מודה לג'וזף פ' הופמן (Joseph P. Huffman) שהפנה את תשומת ליבי למחקרו של קונו.

במזרח, ואף מבוואריה, משווייץ, מאנגליה ומארצות השפלה. הגירה זו מלמדת לא רק על הפוטנציאל הכלכלי שהיה קיים בעיר המתרחבת אלא גם על תחושתם של יהודים שקלן היא מקום שבו יהודים יכולים לחיות בביטחון יחסי על אף מאורעות מסע הצלב הראשון. המקורות מעידים על כך שיהודים רכשו נכסים באזורים נחשקים בעיר החל בשלהי השליש הראשון של המאה השנים עשרה. ה־"Judenschrinsbuch", מסמך המתעד את רכישות הבתים והעברת הנכסים ברובע הכנסייתי של לורנציוס הקדוש, שבו חיו יהודים רבים, מלמד על מידת הקרבה הפיזית והכלכלית בין היהודים לשכניהם כבר במהלך המחצית הראשונה של המאה השנים עשרה.³⁰ חוקר מובהק של קלן הימי ביניים, ג'וזף פ' הופמן (Joseph P. Huffman), קובע שהקהילה היהודית של קלן שבה והתיישבה בעיר לאחר פרעות 1096 והשיגה מחדש את מעמדה העירוני בקרב הנוצרים. היא המשיכה בסחר בנכסים בין חברי שתי הקהילות. עם הרחבת ביצוריה של העיר בשנת 1106 ניתן ליהודים מקטע מקו החומות החדש והם נשאו באחריות לתחזוקתו ולשמירתו.³¹ כללו של דבר, ניתן לומר כי במהלך המאה השנים עשרה התבססה הקהילה היהודית בקלן ולא די שהיא לא הצטמצמה אלא אף התעצמה. התפתחויות אלה נמצאות ברקע הדברים שנדון בהם להלן.

2. ניתוח הטקסט

הסיפורים שמביא ר' אפרים על האירועים השונים כתובים לעיתים בפרווה ולעיתים בפרווה מחוזרת על דרך הפיוט, בדומה לדרך שבה תיאר את מאורעות מסע הצלב השני בעיר ובסביבותיה. דבריו מזכירים את הכרוניקה של ראב"ן (ר' אליעזר ב"ר נתן ממיינץ, 1090–1175) על אודות מאורעות 1096. אפשר שהכרוניקה של ראב"ן, שהיה מבוגר מר' אפרים בשנות דור, שימשה לר' אפרים מודל ספרותי בבואו לכתוב את חיבורו. הפתיחה של הטקסט במילות תפילה רומזת לאפשרות שר' אפרים עיגן ושילב את דבריו על אירועי 1171 בהקשר ליטורגי מובהק. הוא פותח את התיאור בפסוקי הודאה, הרומזים לקוראיו ולשומעיו שלמרות הסכנה הרי שבסופו של דבר יעמדו ליהודים, שבהם עוסק

30 Robert Hoeniger and Moritz Stern, *Das Judenschreinsbuch der Laurenzpfarre zu Köln*, Berlin 1888. מקור זה מתעד רכישות והעברות נדל"ן משנת 1135 והלאה. ניכר ממנו כי יהודים חיו בשכונות צמודה לנוצרים, וככל שחלף הזמן היו יותר ויותר נכסים בבעלות יהודית באזור זה, גם אם מקצת הנכסים שנרכשו הושכרו לנוצרים.

31 Joseph P. Huffman, *The Imperial City of Cologne: From Roman Colony to Medieval Metropolis (19 B.C.–1125 A.D.)*, Amsterdam 2018, p. 190, n. 39. וראו גם: Hermann Keussen, *Topographie der Stadt Köln im Mittelalter*, 1–2 (*Preis-Schriften der Mavissen-Stiftung, gekrönt und herausgegeben von der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, 2), Bonn 1910 (reprinted: Düsseldorf 1986), 1, p. 32. מגמה זו מזכירה באופייה דברים מן הפריווילגיה המפורסמת של הבישוף רודיגרוס האוזמן משפייר (Speyer) משנת 1084, שגם בה מתוארת מחויבות של היהודים לתחזוקה ולהגנה של ביצורי העיר על פי חלקם היחסי באוכלוסייה.

הטקסט, רוח והצלה. מודל זה דומה לאיגרות פדות דומות שנכתבו בדורות קודמים, כמו מגילת אסתר המקראית, 'מגילות הפורים' למיניהן (כמו ספר מקבים ג') ואיגרות שנכתבו על אדמת אירופה הנוצרית בימי הביניים כמו 'מעשה נורא מלימוניש' משלהי המאה העשירית.³²

הפתיחה רומזת למחזור התפילות ('הודו לה' קראו בשמו...') וגם הסיום כתוב בנוסח דומה לתפילה ('זכרה להם אלהי לטובה'). יש בכך כדי לרמוז לתפילת 'אב הרחמים' שנתחברה בתקופה זו ('זכרם אלהים לטובה עם שאר צדיקי עולם'), ואפשר להניח ש'אפרים כתב את הפתיחה ברוח זו כדי שתיאמר בטקסי תפילה וזיכרון בקהילת קלן, שהיא ומפעליה עומדים בלב סיפור המעשה. בסיום הפתיחה הליטורגית מציין ר' אפרים 'כי החדד והפדות עימו', אמירה המבוססת על תהילים קל, ז: 'כי עם ה' החדד והרבה עמו פדות'. הפסוק העוקב לפסוק זה הוא: 'והוא יפדה את ישראל מכל עֲוֹנָתוֹ', וייתכן שבכך רמז הכותב שישראל, כלומר יהודים הנזכרים בסיפור, אכן ביצעו עוון, ולמרות זאת נמנע אסון, בחסדו של האל ובסיוע הפעילות הנמרצת של הקהילה בקלן והקהילות האחרות ברחבי הארכיבישופות.

פתיחת הסיפור עצמו מזכירה את הפסוק הפותח של מגילת אסתר (שגם היא כאמור איגרת פדות והצלה), לאור השימוש במילים 'יהי בימי...'. על פי המסופר התרחשו המאורעות בימיו של 'ההגמון ויליפיש', הוא הארכיבישוף פיליפ הראשון פון היינסברג מקלן (Philipp I von Heinsberg, 1130–1191). פיליפ, כמו קודמו בתפקיד רינאלד פון דאסל (Rainald von Dassel), שאת כסאו ירש בשנת 1167, היה גם הוא ממקורביו של הקיסר פרידריך הראשון 'ברברוסה' (Friedrich I 'Barbarossa').

סיפור המעשה המובא בפנינו מתאר את שאירע לשני יהודים סוחרים, ר' בנימין 'הנדיב' מוולייאר³³ ור' אברהם 'הסופר'³⁴ מקרנטן (Carentan שבחבל נורמנדיה³⁵), שהגיעו לרגל

32 מגילת אסתר המקראית היא אחד המודלים היהודיים המכוננים לאיגרת פדות מעין זו. כך גם 'פורים אלכסנדריה' המתואר בפירוט בספר מקבים ג'. ראו: אריה כשר, 'רדיפות היהודים באלכסנדריה בימי תלמי פילופאטור לפי ספר מקבים ג', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ד (תשל"ח), עמ' 59–76; נח חכם, ספר מקבים ג: ספרות, היסטוריה ואידאולוגיה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג. על איגרת פדות באירופה בימי הביניים המוקדמים ראו: אברהם ברלינר, 'מעשה נורא מכתב-יד אשר בפרמה', אוצר טוב, 4 (1878), עמ' 49–52. הטקסט של ברלינר הועתק ופורסם מחדש בתוך: א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' 11–15. לדיון על מקרה זה מלימוז' משנת 992 ולביבליוגרפיה קודמת עליו ראו: Ephraim

Shoham-Steiner, *Jews and Crime in Medieval Europe*, Detroit 2021, pp. 120–131

33 וולייאר – שם של מקום לא ברור. הברמן במהדורתו ל'ספר זכירה' מפנה ל-Henri Gross, *Gallia Judaica: dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, Amsterdam 1969, p. 203, אך גם גרוס אינו מזהה את המקום. ניתן לשער כי הכוונה לעיירה St. Valéry-sur-Somme, ששכנה גם היא בחבל נורמנדי, לא רחוק מקרנטן. היא שימשה צומת דרכים חשוב במאה השתים עשרה. בנמל זה ובמפרץ הסמוך אסף הדוכס ויליאם הכובש מנורמנדיה את ספינותיו לקראת פלישת הנורמנים לאנגליה ב-1066. גם קרנטן וגם העיירה הנקראת בטקסט שלפנינו וולייאר (אם אכן וולייאר היא סנט וואלרי סיר סום) היו עיירות ששכנו בשפכי נהרות

מסחרם לשווקים של קלן. בעת שהותם ומסחרם בשוק האשים 'מטבען' מקומי את השניים כי השתמשו במטבעות מזויפים ('פשיטים סיגים'³⁶) כדי לשלם לאישה שמכרה להם תיק של כסת.³⁷ ההאשמה שיהודים שילמו בכסף מזויף עשתה לה כנפים, בשוק פרצה מהומה

המובילים לקו החוף של נורמנדיה (קרנטן) ולשפך הסום בצפונה של צרפת (סנט ואלרי). אפשר שהסוחרים אברהם ובנימין הגיעו לקלן בספינה שעשתה את דרכה לאורך קו החוף הצפוני של צרפת ואז נכנסה במעלה נהר הריין עד קלן.

34 על התארים 'נדיב' ו'סופר' באשכנז ובצרפת בתקופה זו ראו: אברהם (רמי) ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוויזבורג 1147–1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 123–152, ובמיוחד עמ' 134–135 ('סופר') ועמ' 137–139 ('פרנס' ו'נדיב'). עוד בעניין זה ראו: שהם-שטיינר (לעיל, הערה 24), עמ' 175–206, ובמיוחד עמ' 191–196; Ephraim Shoham; 'The Writing on the Wall: A Mahzor, a Bimah and a Privilege – A Look at Social Processes in the Thirteenth-Century Jewish Community of Cologne', *Visual and Material in Pre-Modern Jewish Culture (Medieval Identities: Socio-Cultural Spaces MISCS*, 9), eds. Katrin Kogman-Appel et al., Turnhout 2023, pp. 37–55

35 העיר קָרְנָטָן (Carentan) בצפונה של צרפת בחבל נורמנדי נזכרה גם בחלק הראשון של 'ספר זכירה', בתיאור אירועי מסע הצלב השני, 1147–1148. ראו: ספר זכירה, עמ' 25, שורה 183; גאליה יודאיקה (לעיל, הערה 33), עמ' 434–435 (בערך 'סולי'). הנרי גרוס סבר ששתי ההפניות הללו לקרנטן אינן מדויקות ויש לייחס את הזיהוי לקרינתיה שבגרמניה. גולב חלק על גרוס וסבר שקרנטן הנזכרת כאן ובאירועי מסע הצלב השני היא העיירה קרנטן בנורמנדיה. ראו: Norman Golb, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, Cambridge 1998, p. 221. אני מודה לידידי פנחס רוט שסייע בידי בבירור עניין זה.

36 הפשיטים הם המטבע המוכר כ־solidus ובתקופה זו היה זה מטבע מכסף. הטענה בטקסט שהפשיט עשוי נחושת או שהוא מעורב עם נחושת משמעותה שהמטבע מזויף. הארכיבישוף פיליפ פון היינסברג טבע מטבעות בערך של דינריוס 1, במשקל שבין גרם לשני גרם כסף. זהו ככל הנראה הפשיט שאליו מכוון הטקסט. ראו: Walter Hävernck, *Die Münzen von Köln: die königlichen und erzbischöflichen Prägungen der Münzstätte Köln, sowie die Prägungen der Münzstätten des Erzstifts Köln vom Beginn der Prägung bis 1304*, Köln 1935, #506, #573. השיטה של עירוב כסף בנחושת כדי לשמור על המשקל ולהפחית את כמות הכסף במטבע או בכלי כסף הייתה מוכרת כדרך לזיוף כבר קודם לכן. עדות לכך השתמרה בתשובה של ר' יהודה בן מנחם הכהן 'בעל ספר הדינים' ממיינץ, בן המאה האחת עשרה, בקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג. ראו: מאיר בן ברוך מרוטנבורג, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת יעקב פרבשטיין, ירושלים תשע"ד, א (דפוס פראג), עמ' תכה-תכו, סימן תתמב. וראו על כך: שהם-שטיינר (לעיל, הערה 32), עמ' 65–67.

37 א"מ הברמן הציע שה'מטבען' הוא חלפן כספים. זו כמובן פרשנות אפשרית אך לא מן הנמנע שהכוונה ל־Münzer, כלומר אדם שעיסוקו בטביעת מטבעות ובבחינת משקלם. הוא נאמן מטעם שלטונות העיר על איכותם ומתוקף תפקידו נכלל בפקידות העירונית. לדעתי, לו אכן היה המטבען חלפן כספים, ר' אפרים יכול היה להשתמש במינוח התלמודי לחלפן כספים: שולחני. בחירתו במילה 'מטבען', שהוראתה טובע מטבעות, נראית לי בעלת משמעות. דברים אלה עולים בקנה אחד עם העובדה שמיד לאחר ההאשמה בהפצת מטבעות מזויפים נלקחו בנימין ואברהם ל'בית המוכסים' למעצר. אף שאיננו יודעים אל נכון מהו בית מוכסים זה, הדעת נותנת שהכוונה למבנה שבו שכנה הפקידות העירונית האמונה על מכסים, מטבעות ומסחר בעיר קלן.

והמון מוסת התקבץ וסבב את שני היהודים. אברהם ובנימין, שלא היו בני המקום אלא מצפונה של צרפת, נעצרו ונלקחו אחר כבוד לבית המוכסים למאסר.³⁸

סוגיית השימוש במטבעות מזויפים קשורה למקום המרכזי שיוחס לטביעת המטבעות בקלן של המאה השתים עשרה, ולתפקידו המכריע של הארכיבישוף פיליפ בהתפתחות כלכלית זו. כבר במאה האחת עשרה, תחת שרביטו של הארכיבישוף פילגרים (Pilgrim) מקלן, הפכו מטבעות שנטבעו בקלן ליחידות סטנדרטיות במקומות רבים ברחבי צפון מערב אירופה בשל משקלם המדויק.³⁹ המטבעות מקלן היו היחידה הבסיסית במספר מערכות מוניטריות בערי צפון גרמניה ובאימפריה כולה. אמינותה ודיוקה של המטבעה בקלן במאה האחת עשרה עולים בדבריו של רש"י (נפטר ב'1105) בפירושו לפסוק בשמות כא, לב: 'כֶּסֶף שְׁלֹשִׁים שְׁקָלִים יִתֵּן לְאֶדְנָיו' – 'והשקל משקלו ד' זהובים שהם חצי אונקיא למשקל הישר של קלוני"א'. שליטי העיר שבחסותם פעלה המטבעה הקפידו על ערכם של המטבעות ושִׁמְעָה של המטבעה העירונית וערך מטבעותיה יצאו למרחוק יותר מכל מטבעה אחרת, שכן היא הקפידה על המשקל המדויק ולכן הפכה מודל לחיקוי. מטבעות מקלן שנטבעו במאה האחת עשרה נתגלו בכל רחבי אירופה: בפולין, ברוסיה, בפינלנד, בפומרניה, במקלנבורג, בגוטלנד ובנורווגיה.⁴⁰

בין השנים 1070–1170 ייצרה המטבעה של קלן מעט מטבעות באופן יחסי בשל מחסור במתכת היקרה – כסף. ואולם מציאות זו השתנתה בימיו של הארכיבישוף פיליפ מהיינסברג עקב גילויים של מרבצי כסף חדשים בהרי הרץ (Harz), והמטבעה של קלן החלה להנפיק מטבעות רבים בערך נקוב מוקפד. היקף טביעת המטבעות והצבת תקן למטבעות אחרים בסביבת המסחר של קלן – בצפון גרמניה, בארצות השפלה, בצפון צרפת וגם באנגליה – החזירו למטבעה של קלן את שמה ואת יוקרתה.⁴¹ הצמיחה הכלכלית הזאת ומעורבותם של יהודים בענייני כספים עמדו, בין היתר, גם ברקע התפתחותו של הסטראוטיפ שהיהודי הוא זייפן מטבעות.⁴²

38 השימוש במקומות התכנסות ופעילותה של הפקידות הציבורית לצורכי מעצר מוכרת מתקופות מאוחרות יותר, במיוחד בערים שבהן עבר השלטון בהדרגה מן השליטים האצילים והכנסייתיים לידיהן של מועצות הערים. בערים אלה שימשו מרתפי בניין הפקידות העירונית והמועצה העירונית גם כמתחמי מעצר. ראו: Guy Getler, 'Medieval Prisons: Between Myth and Reality, Hell and Purgatory', *History Compass*, 4 (2006), pp. 1–14; idem, *The Medieval Prison: A Social History*, Princeton 2008.

39 הופמן (לעיל, הערה 31), עמ' 129–130.

40 הופמן, שם, עמ' 145–146.

41 על מעמדו של הארכיבישוף של קלן בתקופה זו ראו: Joseph P. Huffman, *The Social Politics of Medieval Diplomacy: Anglo-German Relations (1066–1307)*, Ann Arbor 2000, pp. 92–132. על המטבעה של קלן בימיו ראו: Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988, p. 195.

42 על התפתחות הסטראוטיפ הזה ועל חשיבות המקרה שלפנינו כאחת הדוגמאות ההיסטוריות המוקדמות שלו ראו: Gerd Mentgen, 'Der Münzfrevorwurf. Ein Beitrag zur Erforschung antijüdischer Stereotype', *Das Wichtigste ist der Mensch: Festschrift für*

הפגיעה האפשרית בשמה הטוב של העיר ובאמינות המסחר והמטבע, על רקע ההקפדה היתרה של הרשויות בקלן על משקלם של המטבעות ואמינותם, היא זו שהביאה לכך שההאשמה בעבירת מטבע שיוחסה ליהודים הצרפתים נתפסה כחמורה במיוחד.⁴³ קלן לא נתייחדה בכך ובמקומות רבים ברחבי אירופה התייחסו לעבירות מטבע בחומרה רבה. לא אחת הוגדרו פגיעה מכוונת בערכו של מטבע או פחות מכוון של ערך המטבע כעבירות השוות בחומרתן לבגידה ולפגיעה בשלטון.

ואולם, נראה שבקלן הייתה הקפדה מיוחדת על כך. כמה עשרות שנים לאחר המקרה שאנו דנים בו, בשנת 1216, הוצאו להורג יהודים בקלן בגין עבירות מטבע. המפורסם שבהם הוא מר אורי, אחיו של ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה), שהואשם בעבירת מטבע ונידון למיתה חמורה. מר אורי הוצא להורג בעינויים שכללו שבירה של גופו על אופן עגלה בפומבי עוד בטרם הוציא את נשמתו.⁴⁴ במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה עלתה האשמה דומה באנגליה, שעמדה בקשרים מסחריים ומוניטריים עמוקים עם קלן.⁴⁵ רבים מיהודי לונדון נאסרו באשמת עבירות מטבע ('גילוח' ו'קיצוץ' מטבעות), רבים מהם עונו וכמה מהם הוצאו להורג.⁴⁶

יש לשים לב לכך שמי שאסר את היהודים והחזיק בהם בראשונה היו המטבען והמוכסים. בקלן התפתחה במאה השתים עשרה פקידות ענפה מקרב השכבה הבורגנית, ובכללה הפקידים האחראים על המטבעה ועל המכסים. כמה מן המוכסים (telonearii) מתקופה זו מוכרים לנו בשמותיהם. אחדים מהם אף היו ככל הנראה ממוצא יהודי והמירו

Klaus Gerteis zum 60. Geburtstag (Trierer Historische Forschungen, 41), eds. Angela Giebmeier and Helga Schnabel-Schüle, Mainz 2000, pp. 291–307, esp. pp. 300–302

43 על פי ה'חוק של גרשם' (Gresham's Law), 'כסף רע דוחק כסף טוב מן השווקים'. על רקע זה מובנת ביותר הקפדתם המטבענים אנשי קלן לוודא שמטבעות שאינם תקינים לא יופצו בשווקים. על חוק גרשם ראו: אפרים תמרי, 'חוק גרשם', רבעון לכלכלה, 118 (1982), עמ' 826–823.

44 ראו מאמרה של סוזן איינבינדר על אירוע זה והקינה שחיבר על כך מרדכי בן אליעזר: Susan Einbinder, 'Seeing the Blind: The Lament for Uri ha-Levi and a Case of Hysterical Blindness', *Jewish Studies Quarterly*, 20 (2013), pp. 9–23. ראייה לאירוע זה, שהסתיים בשרפת גופתו של מר אורי. ראו: אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ז, עמ' 67–68, 206; אפרים שהם-שטיינר, חריגים בעל כורחם: משוגעים ומצורעים בחברה היהודית באירופה של ימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 195. על שיטת ההוצאה להורג האכזרית הזאת מקורותיה ומשמעויותיה ראו: Peter C. Spierenburg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience*, Cambridge 1984, pp. 70–79. בעברית ימי בינייםית מכונה ההוצאה להורג בשיטה זו 'לאָפֶן', על שם גלגל העגלה (אופֶן) שעליו נעקדו הנידונים.

45 ראו: הופמן (לעיל, הערה 41), עמ' 1–24.

46 ראו: צפירה אנטין-רוקח, 'הכסף והתליין: עבירות מטבע שיוחסו ליהודים ולנוצרים באנגליה במחצית השנייה של המאה ה'ג'', גירוש ושיבה: יהודי אנגליה בחילופי הזמנים, בעריכת דוד כ"ץ ויוסף קפלן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 27–46. וראו גם: שהם-שטיינר (לעיל, סוף הערה 32), עמ' 5–3.

את דתם. בין המוכסים במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה נמנה גם ורנר (Werner), מייסדה של משפחת יודה (Jude), שנשאה במשרות ציבוריות בעיר מתקופה זו ואילך.⁴⁷ ואולם בטקסט שלפנינו אין כל רמז שהמוכסים המעורבים היו יהודים מומרים או צאצאי מומרים. שני היהודים החשודים מצפון צרפת נכלאו בבית המוכסים נכבלי ווענו ('ויאסרום ועינו בכבל רגלם').⁴⁸

משנודע דבר מעצרים של היהודים מצפון צרפת התגייסה הקהילה היהודית של קלן במהירות לעזרת העצורים, ואף שהם לא היו בני העיר, פנו חשובי הקהילה אל הפקידות המקומית ('ובני יעקב באו אל השרים')⁴⁹ וביקשו לשחרר את האסורים תמורת תשלום כופר. מאמץ זה אינו מובן מאליו. היהודים האסורים נמנו עם מאות ואולי אלפי הסוחרים שהגיעו לשווקיה של קלן מן האזורים הסמוכים לעיר ואף ממרחקים. הם לא היו בני הקהילה ולא היו תחת הגנתו של הארכיבישוף המקומי, והירתמותה המיידית של הקהילה מלמדת על מידת האחריות העל-קהילתית שחשה כלפי יהודים שהגיעו לקלן לצורכי מסחר באשר הם.

לא מן הנמנע שהתחושה שאברהם ובנימין נאסרו בשל היותם יהודים דרבנה את קהילת קלן להירתם למענם. אף ייתכן שהוביל לכך החשש מהיווצרות תקדים משפטי מסוכן שבו יהודים נאסרים, מעונים ונענשים בעונש גופני משפיל. לו היה עולה בידי המוכסים לפגוע ביהודים שאינם תושבי העיר יכול היה להיווצר תקדים משפטי מסוכן, שיהודים ייעצרו, יוענו ויישפטו כמי שאינם בני חורין (כפי שנראה להלן). אירוע כזה היה בו כדי לאיים על יהודי העיר, שאף על פי שנהנו ממעמד מיוחד, חששו כנראה שהאירוע ישפיע על מעמדם המשפטי.

ההשתדלות והניסיון לשחרר את הפקידים שאסרו את אברהם ובנימין לא צלח ('ולא הואיל מאומה, רמזום ולא נרמזו עקצום ולא נעקצו')⁵⁰. בצר להם פנו השתדלנים מטעם יהודי העיר בדחיפות לארכיבישוף פיליפ שליט העיר. אפשר שפרשת היהודים האסורים

47 Paul Strait, *Cologne in the Twelfth Century*, Gainesville, FL 1974, pp. 133–137

48 על פי תהילים קה, ח. הכוונה היא שאברהם ובנימין לא רק נאסרו וחירותם נשללה אלא שהם גם נכבלי במאסר. על חוויות המאסר בבתי הכלא בימי הביניים ראו: גטלר, בספרו (לעיל, הערה 38), עמ' 57–81.

49 על פי בראשית לד, כז, פשיטת בני יעקב על אנשי שכם. נדמה שבני יעקב כאן הם בני קהילת קלן שנקטו במקרה זה גישה 'לוחמנית'.

50 אמירה זו מזכירה את המשפט: 'רמזותו ולא נרמזו עקצתו ולא נעקץ', אסתר רבה ג, יד, על הפסוק: 'ותמאן המלכה ושתי לבוא אל המלך'. על פי הבנתם של חז"ל סירבה ושתי (שהייתה לשיטתם מצאצאיו של המלך הבבלי נבוכדנצר) לבוא לפני המלך והשרים כשהיא ערומה כביום היוולדה, עם כתר מלכות (בלבד) לראשה. במהלך סיפור הדברים מספר הדרשן שאחשוורוש ביקש להתהדר ביופיה של ושתי ושריו ביקשו לראותה עירומה. במשא ומתן בין אחשוורוש לוֹשְׁתִי היא אומרת לו: 'אם רואין אותי נאה הן נותנין עיניהם להשתמש בי (=לשכב איתי) והורגים אותך ואם רואין אותי כעורה את מתגנת בי (=אתה מתגנה בגללי). רמזותו ולא נרמזו עקצתו ולא נעקץ. שלחה ואמרה לו קומים איסטבלאטי (נער אורוות) של בית אבא היית והיית למוד להיות מכניס לפניך נשים זונות ערומות ועכשיו שנכנסת למלכות לא חזרת מקלקולך. רמזותו ולא נרמזו עקצתו ולא נעקץ'. הקשרו

גרמה לריב סמכויות בין הפקידות האחראית על השווקים (שמקצת סמכויותיה היו בידי העירוניים) ובין הפקידות של הארכיבישוף. אף שבפריווילגיות שקיבלו קהילות יהודיות, דוגמת הפריווילגיה המפורסמת של רודיגרוס האוזמן בישוף שפייר משנת 1084, הורחבה ההגנה על יהודי העיר גם ליהודים שבאו בשעריה לצורכי מסחר, דומה שלא כך היה הדבר בקלן. יהודי העיר ניסו אפוא לנצל את העובדה שהמשפט ואכיפת הצדק היו מסורים במאה השתים עשרה בידי של הארכיבישוף ושאפו להוציא את העצורים מידי הפקידים העירוניים ולהעבירם לידי הארכיבישוף.⁵¹ הבקשה להעברתם הפיזית של העצורים מבית המוכסים לחצרו של הארכיבישוף לצורך המשפט מצביעה על כך.

ואולם בתחילה העלו חרס גם מאמצי השכנוע בחצר הארכיבישוף ('זיתנכר אליהם וידבר איתם קשות'). אם לא די בכך, ר' אפרים רומז כי היהודים מצפון צרפת הואשמו שהם 'רגלים' כלומר מרגלים, בדומה לדרך שבה יוסף המקראי האשים את אחיו שהם מרגלים שבאו לחפור את הארץ.⁵² ייתכן כי בחירתו של ר' אפרים לתאר את התנהגותו של הארכיבישוף באמצעות פסוק המתאר את התנהגותו הנוקשה של יוסף עם אחיו (בראשית מב, ז), שהייתה למעשה מצג שווא, מלמדת כי כבר בשלב זה חשו הנציגים היהודים תושבי העיר כי הארכיבישוף אינו רוצה באמת לפגוע ביהודים האסורים בכל חומרת הדין, והמשא ומתן על גורלם קשור בעיקר בדימוי ובהיבטים כלכליים. אפשר שעמדתו הראשונית של הארכיבישוף שלא 'להיכנע' ללחץ היהודים, בני חסותו, נועדה להכין את הקרקע לכך שכאשר יפעיל את סמכותו ויעביר את המשפט לחצרו תהיה התנגדותם של העירוניים חלשה יחסית. כך יכול היה פיליפ לשדר מסר לציבור שהוא אינו נתון להשפעתם של היהודים, מחד גיסא, ולהיעתר לבקשתם מעת שיהיו בחצרו, מאידך גיסא. נקודת המפנה בסיפור התרחשה ביום השלישי למאסר, כשהועברו העצורים בסופו של דבר, לאחר משא ומתן, מבית המוכסים לחצר הארכיבישוף.⁵³ מעבר זה ממקום המאסר הראשוני בבית הפקידות לחצר הארכיבישוף מסמן כאמור את העובדה שמעטה היה

המיני של הביטוי יש בו כדי לרמוז שבמסגרת השוחד שנתנו יהודי קלן לפקידים הם שלחו אליהם נשים שנועדו לפתותם מינית כדי להקל בעונש היהודים התפוסים, אך מכלל השערה לא יצאנו.

51 סטרייט (לעיל, הערה 47), עמ' 44-45.

52 רגלים = מרגלים. ההאשמה בריגול כמוה כהאשמה בבגידה. הפצת מטבעות מזויפים ופיחות פלילי של ערך המטבע נחשבו במקומות רבים לבגידה. ראו לעיל, הערה 43.

53 מוטיב היום השלישי כיום ההכרעה ויום התפנית מצוי הרבה במקרא ובספרות הבתר מקראית. ראו לדוגמה: עקדת יצחק – בראשית כב, ד; פרשת מעשה שכם – שם לד, כה; פרשת עלייתו של יוסף לגדולה – שם מ, כ; מתן תורה – שמות יט, טז; וכן במשפט שלמה – מלכים א' ג, יח. המסורת התלמודית חיברה בין ההתגלות האלוהית לאברהם אחרי המילה ליום השלישי למילתו: 'אמר רבי חמא בר חנינא: יום שלישי למילתו היה, ובא הקדוש ברוך הוא ושאל בשלומי' (בבא מציעא פו ע"ב). פירוש זה על כאב המילה, שמביא רש"י בפירושו לבראשית יח, א, נרמז גם בחיבור על מעשה ר' אמנון ממגנצא, שעל פי עדותו של ר' יצחק בן משה מוינה, בעל ספר 'אור זרוע', חובר בידי ר' אפרים בן יעקב מבונא. ושם נכתב: 'ויהי ביום השלישי בהיותו כואב ודואג וישלח ההגמון אחרי ויאמר לא אלך'. בסיפור על ר' אמנון ממגנצא נגרמו כאביו בשל מילים שאמר, שהשתמע מהן כאלו הוא מוכן להתנצר, ואז חזר בו, ועל כך סבל ייסורים מן ההגמון. ראו: יצחק בן משה

גורלם של אברהם ובנימין בידיו של הארכיבישוף.⁵⁴ בהגיעם לחצרו ביקשו נציגיהם של יהודי העיר שאחיהם הנאשמים בעבירות מטבע יקבלו ייצוג משפטי של 'מליץ'. גם מילה מקראית זו מקורה בסיפור התנכרותו התיאטרלית של יוסף לאחיו (בראשית מב, כג). בסיפור שלפנינו הוראתה היא אדם שתפקידו לייצג את הנאשמים, כלומר לשמש נציגם במשפט (advocatus או Fürsprecher), שישמיע את טענותיהם של הנאשמים במשפט שיתנהל בחצרו של הארכיבישוף.⁵⁵

ואולם, לצד הדרישה לייצוג, בקשתם העיקרית של נציגי קהילת קלן הייתה שאם היהודים מצפון צרפת יימצאו אשמים, הם ייענשו על פי החוק המקומי ('דייני סדום'), ואם לא יימצאו אשמים, ישוחררו. הכוונה בציון 'החוק המקומי' הייתה ככל הנראה שהם יישפטו במעמד זהה למעמדם של יהודי העיר, שנהגו מחסותו של הארכיבישוף. בכך קיוו יהודי העיר למנוע את התקדים המשפטי של העונש יהודים בעונש גופני חמור כמי שאינם חופשיים.

לפי עדותו של ר' אפרים, פקידי המכס סירבו לדרישה זו של נציגי הקהל בשל רצונם להעניש את היהודים הצרפתים ענישה פיזית של קציצת ידיים. ואכן, קציצת ידיהם של מזויפי מטבעות ושל גנבים הייתה עונש מקובל על עבירה זו, כפי שעולה כבר מקובצי חוקים אירופיים קדומים, כמו החוק הוויזיגותי מחצי האי האיברי. עונש זה למזויפי מטבעות סימן את מעמדם של הפושעים כאנשים שאינם בני חורין.⁵⁶ הד לעונש זה על עבירות מטבע אנו מוצאים גם בדבריו של מהר"ם מרוטנבורג, במכתב תמיכה שכתב בשלהי מאה השלוש עשרה, במערכה שניהל בן דורו הצפון צרפתי ר' יהודה 'שר הברירה' נגד יהודים שנשבעו לא להיות מעורבים בפשע גזיות המטבעות, ואף על פי כן עשו זאת: 'תקצץ ידם על טיבורם... וכמה דמים נשפכו על ידי אלה וכאלה פוסלי מטבעות'.⁵⁷

מוינה, ספר אור זרוע, מהדורת יעקב פרבשטיין, ירושלים תש"ע, ב, הלכות ראש השנה, עמ' שמב-שמג, סימן רעו.

54 ככל הנראה כוונתו של ר' אפרים לחצר הצמודה לקתדרלה של קלן, היא ה-Domhof, שבה נערכו המשפטים ששפט שליט העיר, הארכיבישוף.

55 תפקיד זה מכונה בגרמנית מאוחרת יותר Mompär או Fürsprecher. ראו: Alexander Krey, *Die Praxis der spätmittelalterlichen Laiengerichtsbarkeit: Gerichts- und Rechtslandschaften des Rhein-Main-Gebietes im 15. Jahrhundert im Vergleich*, Köln-Weimar-Wien 2015, p. 480. אני מודה לחברתי ד"ר סופיה שמיט על הפניה זו.

56 ראו: František Oslanský, 'European Written Sources on the Counterfeiting of Coins in the Middle Ages', *Historický Časopis: Historical Journal of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences*, 57 (2009), pp. 3-14.

57 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (לעיל, הערה 36), ב (דפוס לבוב), עמ' שנג-שנד, סימן רעד (רמו). וכך כותב מהר"ם: 'תקצץ ידם על טיבורם... וכמה דמים נשפכו על ידי אלה וכאלה פוסלי מטבעות, היינו דאחריבנהו לאחינו יושבי צרפת והאי (=אנגליה)... ואי אישר חיל השואל והנשאל, ימתחו על העמוד'. גילוח מטבעות נאסר כבר בתקנות המיוחסות לרבנו גרשם מאור הגולה (נפטר 1028). ראו: שו"ת מהר"ם, שם, א (דפוס פראג), עמ' תקעד, סימן אלף י"ט. וראו: שהם-שטיינר (לעיל, סוף הערה 32), עמ' 3-5.

בדבריו של מהר"ם, שנכתבו כמעט מאה שנה לאחר האירועים הנדונים כאן, אנו שומעים הד להאשמות שהועלו כנגד יהודי צפון צרפת ואנגליה על עבירות מטבע חמורות בשנות השבעים של המאה השלוש עשרה. נראה אפוא שהדרישה של יהודי קלן מן הארכיבישוף, לשפוט את היהודים מצפון צרפת בחצר הארכיבישוף ועל פי מעמד יהודי העיר, נועדה למנוע את העמדתם למשפט כחסרי הגנה וכמי שאינם חופשיים, החשופים בשל כך לעונש הגופני המשפיל.

ר' אפרים מציין כי משלב זה, שבו היו העצורים מצויים בחצר הארכיבישוף והדין על אופי המשפט שיתנהל בעניינם עבר לזירה זו, פעלה הקהילה המקומית של קלן בשני ערוצים במקביל: בקהילה עצמה הוכרוזו תענית וצום שבהם נטלו חלק כל בני הקהילה, ובד בבד המשיכו נציגים מטעמה להציע שוחד ושלמונים לארכיבישוף. במהלך ההתכנסות בבית הכנסת של קלן ('מקדש מעט סלע מצודתם') לתפילה, לבכי ולזעקה נדרו חברי הקהילה נדרים, נערכה מגבית וכסף מזומן נאסף באופן מיידי ('זיתנום שם יד ביד ולא אחרו'). מן הסיפור עולה בבירור הדחיפות והבהילות שבאיסוף הכסף, ככל הנראה מתוך הבנה שחלון ההזדמנויות לחילוף הנידונים צר למדי. תוכניתו של הארכיבישוף הייתה ככל הנראה להציג מצג שבו יובאו הנידונים לפניו למשפט ולביצוע גזר הדין. אין פריטים בטקסט על אודות ההליך המשפטי אך ר' אפרים מתאר את הבאתם של הנדונים ממקום כליאתם למקום המשפט בחצרו של הארכיבישוף, ושם גם עתיד היה להתבצע גזר הדין. ואכן המתח הדרמטי התעצם משהובאו בנימין ואברהם לביצוע גזר הדין. מצבם הנפשי הקשה של העצורים, שכבר סבלו עינויים והשפלות וככל הנראה לא ידעו על המאמצים לשחרורם, מתואר בדבריו של ר' אפרים ('ובבוא לגזול עורם ושארם ועצמותיהם לפצח, "ואיש ישראל הפך ויבהל איש בנימין"'). ר' אפרים גם רומז לכך שבמהלך ההשקות במעצר, הן בבית המוכסים הן בחצר הארכיבישוף, הופעל על העצורים לחץ להתנצר, תוך הבטחה שאם יתנצרו ניתן יהיה להקל את גזר הדין או לבטלו ('ומושכי האון בחבלי שוא'⁵⁸ בחמינהם כתרו את בנימין⁶⁰ הרדיפוהו המון גויים⁶¹ על ר' אברהם מנוחה הדריכוהו'). ר' אפרים מתאר את שיאה של ההתרחשות בתרועת חצוצרות כאשר היהודים העצורים נכבלו כדי לבצע בהם את גזר הדין החמור והמשפיל.

58 על פי שופטים כ, מא. הטקסט המקראי מתאר את התבוסה של בני בנימין בפני שבטי ישראל במלחמה שאחרי פרשת פילגש בגבעה. בטקסט שלפנינו הכוונה היא לבנימין מוולייאר. פסוק זה משמש לתיאור התבוסה של בני בנימין בעקבות חטא הקשור באישה, כמו במקרה שלנו, שבו אדם בשם בנימין הואשם על ידי אישה בזיוף מטבעות. ייתכן שכך גם מבקש ר' אפרים לרמוז שהיה אמת או בדל אמת בהאשמתם של בנימין ואברהם בשימוש במטבעות מזויפים.

59 על פי ישעיהו ה, ח.

60 אולי גם כאן הכוונה שהמוכסים או מי מטעמם סבבו על בנימין עם חמניהם (על פי ויקרא כו, ל). חמן המקראי הוא פסל לאל השמש. ההרמז בדברי ר' אפרים כאן הוא לצלמי העבודה הזרה (שם גנאי לצלבים). אפשר שכוונת התיאור היא לומר שהמוכסים ניסו לדחוק בבנימין להתנצר כדי לחמוק מן העונש הגופני המכאיב, מטיל המום והמבוזה. על ניסיונות דומים בתקופות מאוחרות יותר ראו להלן, הערה 64.

61 משחק מילים עם השם אברהם שהוא על פי מדרש השם בבראשית יז, ה: אב המון גוים.

ואולם, ממש לפני ביצוע גזר הדין נעתר ככל הנראה הארכיבישוף לפנייה של נציגי הקהילה, וגזר הדין הפיזי המכאיב והמשפיל הומר בסכום הכסף הגבוה שנאסף במגבית ואותו הציעו נציגי הקהילה לארכיבישוף בתמורה לשחרור האסירים. בשל גובהו חולק הסכום בין כל הקהילות במרחב הארכיבישוף של קלן (ייתנדבו קהל קולוניא והיהודים היושבים בערים אשר סביבותיהם)⁶² לתת כל כסף הזה בנדבת לבם ולהציל ב' [=שתי] נפשות אנשים טובים וצדיקים. לבד מל' [30=] זקוקים⁶³ אשר שמו עליהם הקהל על ר' בנימין ועל ר' אברהם, ונתנום). מן התיאור עולה, שבועל הכלכלי של שחרור העצורים נשאו הקהילות היהודיות ברחבי הארכיבישוף של קלן, 'קהל קולוניא' וגם המשוחררים עצמם. אפשר שבכך ביקש המחבר להדגיש גם את חלקם של מי שלא היו תושבי העיר במאמץ לשחרור העצורים. ואגב הדגשת חשיבותה של קהילת קלן בריכוז המאמץ, המחבר עומד על הזיקה ההדוקה בין הקהילות במרחב הארכיבישוף ומציין את מעמדה של קלן כקהילה הראשה באזור. כמו כן, העובדה שגם המשוחררים נשאו בעול הכלכלי של השוחד לשחרורם יש בה כדי לרמוז שאותם נציגים שעשו למענם סברו שבמעשיהם של העצורים הם תרמו למצב שאליו נקלעו.

ר' אפרים מתאר את ההצלה כישועה ניסית ואף מציין כי הסיכויים להינצל מגזר דין כזה, שעתידי היה להתבצע ברוב עם ב'חצר קולוניא' (באתר הציבורי למשפט ולגזרי דין בחצרו של הארכיבישוף), היו נמוכים לכל אדם, ובמיוחד ליהודים, והנה אירע ההפך.⁶⁴ ר' אפרים מסיים את תיאור המאורעות בהכרת התודה שנתנו שני הניצולים לקהילת קלן על מאמציה הבלתי נלאים להצילם:

ובצאתם ברכו את כל העם אנשים ונשים וטף ברכה גדולה, ונתנו שבח והודאה לאל המושיע, בתפיסת ספר תורה וכל העם עומדים. ויאמרו כל העם אמן והלל לה'. זכרה להם אלהי לטובה לקהל קולוניא ולשאר היהודים אשר סביבותם, אשר עשו עם היהודים

62 הכוונה היא ליהודי הארכיבישוף של קלן שעבורם הייתה הקהילה בעיר קלן אבן הראשה.
63 המספר שלושים כסכום כסף הוא מספר טיפולוגי. זהו הסכום שקיבל יהודה איש קריות כדי להסגיר את ישוע (מתי כו, יד-טז). לא מן הנמנע שהקנס שהשיתו רשויות הכנסייה בקלן על היהודים הותאם במכוון לסכום הזה מן הברית החדשה. במקרא (שמות כא, לב) הסכום של שלושים כסף הוא הקנס המושת על אדם ששורו המועד נגח עבד כנעני או שפחה כנענית והרגם. תשלום זה משולם לבעל העבד. סכום הקנס קבוע – 'שלושים שקלים', בין אם היה העבד שווה יותר משלושים שקלים או פחות מכך.

64 ידיעות מפורטות יותר על מאסר ועל שחרור ממאסר של יהודים יש בידינו מתקופות מאוחרות לתקופה הנדונה. ראו: Andreas Lehnertz and Birgit Wiedl, 'How to Get Out of Prison: Imprisoned Jews and Their *Hafturfrieden*: Records from the Medieval and Early Modern Holy Roman Empire (Fourteenth to Sixteenth Centuries)', *Incarceration and Slavery in the Middle Ages and the Early Modern Age: A Cultural-Historical Investigation of the Dark Side in the Pre-Modern World*, ed. Albrecht Classen, Lanham, MD 2021, pp. 361–414

האלה. ותכתוב זאת לדור אחרון, ועם נברא יהלל יה. אפרים הצעיר בן ר' יעקב היתום יליבה.⁶⁵

למרות הנופך הרמטי שמעניק המספר לאירועים, המקרה המתואר כאן אינו קרוב מבחינת משמעויותיו הציבוריות לפרעות מסעי הצלב או לסיפורים שמביא ר' אפרים על אודות קהילת מגוריו בנויס. בניגוד למקרים אחרים ב'ספר זכירה', שהסתיימו במותם של יהודים רבים, המקרה בקלן בשנת תתקל"א הסתיים ללא נפגעים בנפש. מה חשיבותו ומדוע זכה להיכנס לקובץ 'ספר זכירה' שכתב וערך ר' אפרים?

ג. סיכום ומסקנות

האירוע שהתרחש בקלן בשנת 1171 חושף בצורה טובה את ההיכרות העמוקה של יהודי העיר עם מערך הכוחות החוקי, הפוליטי והכלכלי המשתנה בעירם, שהייתה הקהילה הראשה של כל אזור הריין התחתון. במהלך המאה השתים עשרה ובעיקר במחצית השנייה של מאה זו חלו שינויים פוליטיים ניכרים במערך הכוחות שפעלו בעיר. פול סטרייט (Paul Strait) כבר הצביע לפני למעלה מיובל שנים על תהליכים אלה, ששיקפו שחיקה איטית בכוחו של הארכיבישוף ועלייה בכוחה ובעוצמתה הפוליטית של הבורגנות המקומית.⁶⁶ אף שתהליכים דומים התרחשו במקומות שונים ברחבי הקיסרות, יתרונה של קלן הוא בתיעוד הרב ששרד ממנה, המאפשר לעקוב אחר התהליכים לעומקם. כרונות עבריות כמו 'ספר זכירה' מספקות נקודת מבט נוספת על תהליכים אלה ופותרות צוהר להתרחשויות מזווית ייחודית שעד כה לא נבחנו.

שיאו של התהליך התרחש בשנות השישים המאוחרות של המאה השלוש עשרה, משפרצה בקלן מלחמה כוללת בין הבורגנים לארכיבישוף, ובסיומה, לאחר קרב וורינגן (Worringen) בשנת 1288, גלה הארכיבישוף מן העיר לצמיתות וחדל לשמש שליט העיר בפועל. המודעות לשינויים פוליטיים מרכזיים אלה בולטת בסיפורנו, בפנייתם של היהודים בראשונה אל המוכסים. בשנים שבהן התרחש האירוע החלו משרות המוסכים להיות מאוישות בידי בני העילית הבורגנית של העיר. יש להניח שמאחורי פנייה זו עמדו קשרים אישיים וניסיונות לנצל חולשות מוכרות של הפקידות הבורגנית כמו קבלת שוחד, וכל זאת עוד בטרם פנו נציגי הקהילה לשליט העיר, הארכיבישוף פיליפ, שהיה אמון מבחינה חוקית על ביטחונם של היהודים ועל גביית מיסיהם. רק משנוכחו נציגי היהודים לדעת שהמוכסים מסרבים לשתף עימם פעולה, אולי כדי לבסס את עצמם ככוח פוליטי בעל סמכויות חוקיות בעיר, פנו יהודי קלן לארכיבישוף. ואכן, לאחר מסע לחצים הצליחו לשכנעו שיעל למען אותם יהודים והמקרה יידון בבית הדין שבחצרו.

65 נראה שהוראת השם יליבה היא gelieb במובן Lieber, הווה במשמעותו 'ליקר', כהוראתו בפסוק: 'הבן יקר לי אפרים' (ירמיהו לא, יט). ראו: ספר זכירה, עמ' 39, הערה 490.

66 סטרייט (לעיל, הערה 47), עמ' 138–147.

המספר רומז לכך שההיכרות עם נבכי הפוליטיקה המקומית ועם גורמי הכוח המגוונים היא שאפשרה בתחילה להאט את תהליך המשפט ובסופו של דבר הביאה לפסיקה לטובת היהודים ולשחרור העצורים מן המעצר. בדבריו מדגיש המספר את המעבר מן הזירה הבורגנית של בית המוכסים לזירה של חצר הארכיבישוף כמהלך ראשון שאפשר את התפנית לטובה בסיום הסיפור. גם בזירה השנייה לא הוכרע מייד המאבק על שלמות גופם וחירותם של העצורים, אך בזירה זו היו לקהילה ולנציגיה יתרונות והם התמששו בסופו של דבר ואפשרו לפדות את שני הנאשמים. כמו כן, הפדיון גם סימן ניצחון של הקהילה כקהילת בני חורין. העונש שעתידי היה להיות מושת על היהודים מצפונה של צרפת שנחשדו בפשעי מטבע נועד לא רק לפגוע בהם פיזית אלא גם לסמן אותם כמי שאינם בני חורין. העברת הנדונים לחצר הארכיבישוף והדיון בחצרו, אף שתוצאתם לא הייתה ברורה, סימנו את היהודים מצפון צרפת ואת תושבי קלן שהתערבו למענם כמי שראויים להישפט בבית דין זה, שבו נדונו רק אנשים חופשיים ולא משועבדים.

במעשה זה משנת 1171 גם הוכיחה הקהילה היהודית של קלן שהיא אכן הקהילה הראשה מבין קהילות הארכיבישופות, בעמידתה בלב גיוס המשאבים להצלחתם של היהודים מצפון צרפת מעונש גופני חמור ותקדימי.⁶⁷ דומה שלסיפור על הצלת היהודים יש גם מטרה סמויה: לעודד את קהילות הריין התחתון להתאחד תחת הנהגתה של הקהילה הראשה. ר' אפרים מספר סיפור של הצלחה, והוא נועד להדגיש שהמהלכים בוצעו ביד בוטחת ובהצלחה בידי קהילת קלן והיא הייתה חוד החנית במאמצי ההצלחה.

ואכן, סיפור זה אינו מקפל בתוכו רק מסרים על סולידריות בין-קהילתית ברמה המקומית. סולידריות מעין זו עמדה גם בליבם של סיפורים אחרים ב'ספר זכירה', כמו ההתרחשויות בקלן ובסביבתה בעת מסע הצלב השני ובאירועים הקשים בנוס. הסיפור על המאורע בקלן בשנת 1171 חושף את הסולידריות היהודית העל-אזורית ואת תחושת האחריית שחשו בני קהילת קלן כלפי היהודים מכל רחבי צפון מערב אירופה שבאו לעשות עסקים בשווקיה של העיר.

לבסוף, הסיפור פותח חלון לדרכים שבהן הפעילו יהודי קלן לחצים, ברמות שונות, על קבוצות שונות בעיר, מתוך מודעות גבוהה לגוונים הפוליטיים הרבים, כדי להשיג את מבוקשם. יכולות התמרון של בני קהילת קלן מבחינה פוליטית, כלכלית ומשפטית באו לידי ביטוי בסיפור זה באופן שאיננו מכירים ממקורות אחרים. לא מן הנמנע שזו הסיבה שבגללה נכלל הסיפור בקובץ המדובר כסיפור הצלה דווקא, שכן הוא נועד להניע את קוראיו או שומעיו היהודים לפעולה דומה במקרים מעין אלה בעתיד.

67 דברים ברוח זו אנו קוראים גם בספרו של מתיאס שמנט, שעסק בתולדות יהודי קלן, אם כי עיקר עיסוקו הוא בקהילה היהודית במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, המתועדת יותר במסמכים לטיניים. ראו: שמנט (לעיל, הערה 25), עמ' 9–12. לתקציר אנגלי של הספר ראו: Matthias Schmandt, 'Cologne: Jewish Centre of the Lower Rhine', *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries): Proceedings of the International Symposium Held at Speyer 20–25 October 2002*, Turnhout 2004, pp. 367–378

המקרה שתועד היה מקרה מבחן, הואיל ומי שנמצאו בסכנה לא נמנו עם תושבי העיר, ואף על פי כן ההתגייסות העל־קהילתית פעלה את פעולתה. במובן זה מצטרף הסיפור לכיוון שעליו הצבענו בראשית הדברים, ש'ספר זכירה' מאפיין כתיבה נרטיבית בת המאה השתים עשרה. בסיפורים על קהילות יהודיות במקומות אחרים ובשנים שלאחר מכן מודגש הלחץ היהודי לפטור סכסוכים בין יהודים לנוצרים במרחב העירוני באמצעים משפטיים וללא אלימות, בצדק ובמשפט ולא בכוח, בתבונה ולא מתוך כניעה להתלהטות היצרים של ההמון.⁶⁸ הסיפור שעמד במוקד הדיון נועד לחנך את קוראיו ושומעיו לקו פעולה שכזה ולהציג את פעילותה של קהילת קלן בדרך זו בהתנהלותה מול רשויות עירוניות או רשויות אחרות בעיר. הסיפור מעודד את קוראיו ושומעיו להכיר את הגוונים הפוליטיים של שכניהם כדי להצליח להביא להצלה של אחיהם שנקלעו לצרה גדולה.

68 ראו: אפרים שהם־שטיינר, 'ר' יהודה החסיד ובית המדרש המרתף: דרכי התמודדותה של הקהילה היהודית ברגנסבורג עם חרב הגירוש בשלהי המאה החמש עשרה', זמנים, 144 (2021), עמ' 18–29; וביתר הרחבה: Ephraim Shoham-Steiner, 'Clinging to a Jewish Saint in a Time of Growing Turmoil: Appropriating the Figure of Rabbi Judah the Pious in Late Fifteenth Century Jewish Folktales from Regensburg', *Medieval Encounters*, 28 (2022), pp. 336–367

ensnared in a web of accusations. Local magistrates alleged that they were engaging in the circulation of counterfeit currency in the Cologne market. Consequently, the two were apprehended, incarcerated, tortured, and given a harsh and degrading corporal sentence.

In this article, I delve into the narrative surrounding this incident, as chronicled by Rabbi Ephraim ben Jacob of Bonn in his concise historical record, *Sefer Zechira* (The Book of Remembrance). It is proposed that readers approach this account through the interpretative lens advocated by Jeremy Cohen for understanding twelfth-century Hebrew narratives from northern Europe. By adopting this perspective, we may unravel the concerted efforts undertaken by the Jewish community in Cologne to come to the aid of these two individuals, striving to shield them from an unjust and heinous punishment.

As a result, the actions of the Cologne Jewish community are shown to transcend mere assistance to fellow brethren in dire need; they serve to fortify the community's standing both internally and externally. This investigation thus sheds light on the resilience and resourcefulness of a medieval Jewish community in the face of adversity, portraying a narrative of solidarity and fortitude amid challenging circumstances.

Bine'ot Deshe by R. Shlomo Adahan: A Literature of Practices and Ethics

Michal Aziza Ohana (pp. 289–313)

R. Shlomo Adahan's life spanned the first half of the eighteenth century. Born in Tafilalet in southeastern Morocco, he eventually settled in Tétouan in the north. He also spent time in Amsterdam, engaged in printing activities.

Adahan's book *Bine'ot Deshe* (Amsterdam, 1735) belongs to the genre of the literature of practices and ethics, a literary type that, in stark contrast to other contemporary diaspora Jewish communities of the time, was not prevalent in the eighteenth-century Maghrebi Jewish communities. Hence the uniqueness and importance of Adahan's work, as someone who moved between the North African milieu and the Western European one, in which many books of practices and ethics were written and printed.

In this article, I characterize the purpose, target audience, content, and structure of *Bine'ot Deshe*. It seems that Adahan, like many authors of works of this type, sought to present in his book – fluidly and concisely, for laypeople and the more educated alike – laws and *halakhot* from daily life and the Jewish yearly cycle. In this way, he contributed to the ritualization of Jewish life that occurred in the early modern period. Adahan additionally hoped through his book to disseminate kabbalistic and Lurianic practices, as was customary in the literature of ethics and practices of the time, adapting, however, certain of these to his audience and his time as he saw fit.

SUMMARIES

The Date of Hezekiah's Enthronement in Light of the Epigraphic Evidence

Nadav Na'aman (pp. 249–265)

In this article, I first examine the contribution of the Kaufman Collection to research on the Kingdom of Judah in the late eighth century BCE. The assemblage was probably unearthed by robbers in search of antiquities in the city of Keilah (Khirbet Qilā). Yet despite its arrival through the antiquities market, there are clear indications of its authenticity. Its publication supplied important evidence of the growing use of writing in the administration of the Kingdom of Judah and the widespread use of personal seals to identify the persons involved in the economic transactions. As the papyri on which most administrative activity took place did not survive in the local climate, the published stamps and bullae are all that remain of the extensive administrative activities that occurred in the Kingdom of Judah in the late eighth century BCE.

I focus on the 'fiscal bullae,' a group of bullae that are inscribed in a specific format and are dated by the regnal years of the incumbent king. These traits suggest that the fiscal bullae system was introduced by King Hezekiah in the early years of his reign and functioned during most of his reign. Given Hezekiah's twenty-nine-year kingship, the latest year marked on the bullae (26) falls on the eve of Sennacherib's campaign against Judah (701 BCE). As a result of the campaign, many cities inscribed on the bullae by name were destroyed and the system of fiscal bullae came to an end. This consideration allows Hezekiah's reign to be dated to 728/27–699/98 BCE and that of Ahaz, his predecessor, to 743–728/27.

Thus, the fiscal bullae supply the data needed to break the scholarly deadlock concerning Hezekiah's years of rule and to put an end to the chronological debate that has been taking place since the beginning of modern biblical research.

Injustice Overcome: The Medieval Jewish Community of Cologne's Effort to Free Jewish Captives in 1171

Ephraim (Effie) Shoham-Steiner (pp. 267–288)

In the year 1171, two Jewish individuals from northern France who had embarked on a business trip to the bustling market city of Cologne, within the Holy Roman Empire, found themselves

405	Yuval Dror: The Hebrew University of Jerusalem during the First Two Decades of the State of Israel (Yfaat Weiss and Uzi Rebhun [eds.], <i>The History of the Hebrew University of Jerusalem: The Nation-State and Higher Education</i>)
411	Research
XVII	English Summaries

CONTENTS

- 247 Preface
- 249 Nadav Na'aman: The Date of Hezekiah's Enthronement in Light of the Epigraphic Evidence
- 267 Ephraim (Effie) Shoham-Steiner: Injustice Overcome: The Medieval Jewish Community of Cologne's Effort to Free Jewish Captives in 1171
- 289 Michal Aziza Ohana: *Bine'ot Deshe* by R. Shlomo Adahan: A Literature of Practices and Ethics
- 315 Yaron Harel: The Attitude of R. Yosef Chaim of Baghdad (the Ben Ish Chai) toward the Alliance Israélite Universelle's Educational Activities
- 347 Anat Kidron and Udi Carmi: Between the Union Jack and the Seven-Branded Menora: The Story of the 'Menorah Club' in Jerusalem
- Responses
- 373 Avraham Fraenkel: Elucidation of the Mikve Inscription in Worms
- 379 Neta Bodner and Ariella Lehmann: The Worms Mikve Inscription in Its Cultural Context
- Books and Reviews
- 385 David Sorotzkin: Jewish Community Institutions and Modernization Processes: Metz as a Case-Study (Jay R. Berkovitz, *Law's Dominion: Jewish Community, Religion, and Family in Early Modern Metz*)
- 397 Hillel Cohen: Tantura: To Remember and Not To Forget (Alon Confino, *Coast of Tantura: The Destruction of a Palestinian Village, 1948*)

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME XC • 3 • 2025

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER